Darbības vārda sintaktiskās nullformas latviešu valodā

Syntactic zero forms of verbs in Latvian

Ilze Lokmane

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte

Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra

Visvalža iela 4a, Rīga, Latvija

E-pasts: ilze.lokmane@lu.lv

Rakstā aplūkotas dažādas nulles zīmes izpratnes valodniecībā, īpaši nullformu interpretācija morfoloģijā un sintaksē. Teikuma paradigmas sakarā nozīmīga ir finītā verba nullforma, jo nullformas postulēšana palīdz noteikt sintaktiskās paradigmas robežas, respektīvi, norobežot atšķirīgas viena modeļa realizācijas no dažādiem modeļiem.

Latviešu valodā ir iespējama gan palīgverba, gan saitiņas, gan patstāvīgā nozīmē lietota *būt* nullforma, tomēr obligātu finītā verba nullformu nevienā paradigmas formā nav. Nullforma īstenojas konsituatīvi nesaistītos teikumos un ir šķirama no sintaktiskās redukcijas, jo pretējā gadījumā zūd atšķirība starp sintaktiskiem procesiem tekstā un regulāriem pārveidojumiem teikumā.

Atslēgvārdi: nulles zīme, nullforma, paradigma, sintaktiskā redukcija, potenciāli verbāls teikums.

1. Nulles zīmes izpratne valodniecībā

Valodas zīme, kā zināms, ir divpusēja – apzīmējošais jeb apzīmētājs ir zīmes akustiskais tēls vai fonētiskā realizācija, savukārt apzīmējamais ir nemateriāls – saturs jeb nozīme. Nulles zīme plašā izpratnē ir zīme, kurai nav apzīmētāja, tātad nav fonētiskas realizācijas, bet ir nozīme.

Dažādās valodniecības terminu vārdnīcās nulles zīmes izpratne ir līdzīga. *Nulle (zero)* ir elements, kas tiek postulēts kādā reprezentācijas līmenī, bet kura realizācija ir nulle, proti, kam nav fonētiskas realizācijas (Matthews 1997, 409, 250). *Nulle (zero)* ir abstrakta vienība, kam runas plūsmā nav fiziskas realizācijas, tā tiek saukta arī par nulles elementu (*null element*) (Crystal 1999, 372). *Nulles- (nulevoi)* (negatīvs) ir tāds, kas veic noteiktu lingvistisku (semioloģisku) funkciju bez speciālas (skaniskas) izpausmes, tikai pretstatā realizētiem (pozitīviem) tās pašas rindas vai paradigmas elementiem (Ahmanova 2005, 272). Tātad nulles elements iegūst nozīmi tikai pretstatā formāli iezīmētiem opozīcijas locekļiem.

Konkrētās nulles vienību izpausmes atkarībā no pētnieka pieejas un pētāmās valodas var būt ļoti daudzveidīgas. Piemēram, lietvārda frāzē *ø women* angļu valodā tiek postulēts nulles artikuls jeb determinētājs pretstatā frāzēm *a woman* un *the women*; nulles relatīvais vietniekvārds palīgteikumā *The men [ø I saw]* pretstatā *The men [who I saw]*; par nulles derivāciju vārddarināšanā tiek saukta

konversija; nulles morfēma ir morfēmas alomorfs, kura patiesībā nav; par nulles valenci runā gadījumos, kad verbs nevar piesaistīt nevienu argumentu (kā *puteņot, piesalt*) (Matthews 1997, 409); nulles anafora teikumā *Susie needs a new car but ø doesn't have the money* (Trask 2005, 13); nulles infinitīvs bez nenoteiksmes rādītāja *to* angļu valodā (Crystal 1999, 162); nulles subjekts tiek postulēts valodās, kurās teikuma priekšmeta realizācija nav obligāta (Matthews 1997, 250); nulles saitiņa tagadnes īstenības izteiksmes formā krievu valodā (Ahmanova 2001, 396) utt. Nulles vienības tiek postulētas arī dažādās konstrukcijās ar infinitīvu un divdabjiem, piemēram, kontroles konstrukcijās (Testelec 2001, 270–276):

(1) *Lūdzu, ø aizejot neaizmirstiet ø izslēgt apgaismojumu!* (www.celotajs.lv)

Igors Melčuks (*Igor' Mel'chuk* 1995, 189) norāda, ka nulles terminoloģija lingvistikā ir plaši lietota un aiz tās slēpjas dažādas valodas parādības. Viņš neiesaka lietot šo terminu tādā nozīmē, kā, piemēram, nulles vārdu secība, kas patiesībā ir neitrāla, vai nulles valence, kas ir valences trūkums.

Tātad nulles zīmes eksistenci pamato:

- 1) nozīme, ko tā izsaka (motivācija „no apakšas” jeb zemāka vai dziļāka līmeņa vienībām, sk. Mel'chuk 1995, 176),
- 2) attieksmes ar citām tās pašas paradigmas vienībām,
- 3) kombinatoriskās jeb sintagmatiskās īpatnības jeb distribūcija (motivācija „no sāniem”, sk. Mel'chuk 1995, 176).

Pirms pievērsamies nullformu izpratnei un tiem sintaksē, lietderīgi pieminēt, kādas nulles zīmes tiek postulētas otrā gramatikas daļā – morfoloģijā. Nulles morfēma ir „paradigmas elements, kam nav formālas izpausmes un kas funkcionē kā gramatiskas formas pazīme, piemēram, latviešu valodā nulles morfēma darbības vārdu *dziedāt, redzēt, mīlēt* vienkāršās tagadnes 3. personas formā *dzied-ø, redz-ø, mīl-ø* vai arī lietvārdu *māte, tēvs, māsa* vokatīvā *māt-ø!, tēv-ø!, mās-ø!*” (Skujiņa 2007, 265).

Pēc analogijas arī sintaktiskā nullforma, piem., slāvu valodniecībā, tiek postulēta gadījumos, kad noteiktā teikuma formā kādas vārdformas fonētiskā realizācija nav iespējama, piem., saitiņas *būt* nullforma tagadnē un indikatīvā krievu valodā (Mel'chuk 1995, 176):

(2) *On krasiv.*

‘Viņš ir skaists’

Par sintaktiskās nulles esamību liecina gan pārējās – realizētās – vārdformas teikumā (sintagmatiskais aspekts), gan citas teikuma formas (paradigmatiskais aspekts) (Mel'chuk 1995, 176):

(3) *On budet krasiv.*

‘Viņš būs skaists’

Šādā izpratnē sintaktiskā nullforma, tāpat kā nulles morfēma vai nulles morfs, ir obligāta. Kā norādījis Jakovs Testelecs (*Jakov Testelec* 2001, 276), ar īstu nullformu mums ir darīšana tad, ja valodā nav pilnībā sinonīmiska formāla (jeb „ne-nulles”) izteikšanas paņēmiena. Tomēr jāpatur prātā, ka analogija starp

morfoloģiju un sintaksi nekad nevar būt pilnīga, jo atšķirības starp tām ir būtiskas (Mel'čuk 1995, 176).

2. Nulles zīmes sintaksē

Sintaktisko nullformu problemātika ir aktuāla sintakses parādību sistēmiskuma aspektā. Nullformu postulēšana palīdz noteikt sintaktiskās paradigmas robežas, proti, norobežot viena modeļa dažādas (pilnas un nepilnas) realizācijas no atšķirīgiem sintaktiskiem modeļiem. Tā kā teikuma modeli veido gramatiskais centrs, rakstā tiks aplūkotas tikai iespējamās finītā verba nullformas latviešu valodā.

„Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā” (Skujiņa 2007, 265) nullforma definēta šādi: „Formālas izpausmes trūkums kādai vārdformai, kas veic kādu sintaktisku funkciju un konstatējama pretstatā formāli izteiktiem tās pašas paradigmas elementiem. Latviešu valodā iespējama saitiņas nullforma, piem., *Tagad viss* [ir] *citādi*, palīgdarbības vārda nullforma, piem., *Viņš jau* [ir] *ieradies*, un patstāvīga darbības vārda *būt* nullforma, piem., *Ietves malā* [ir] *papīri un cigarešu gali*.”

Latviešu valodā visos definīcijā pieminētajos gadījumos iespējama arī pilnā forma, neviena no šīm nullformām nav obligāta. Daļa autoru neobligātu nullformu gadījumos iesaka lietot terminu *elipse*, kam latviešu lingvistiskajā tradīcijā atbilst *sintaktiskā redukcija*. Elipse resp. redukcija ir likums, kas ļauj izlaist noteiktas zīmes noteiktā kontekstā, un tās cēlonis ir valodas līdzekļu pārdaudzums, proti, šīs zīmes ir informatīvi liekas (Mel'čuk 1995, 193).

Igors Mel'čuks (1995, 170–173) iesaka sintaksē šķirt nulles vārdformas jeb nulles leksus un nulles leksēmas pēc analogijas ar nulles morfu un nulles morfēmu. Nulles morfs ir viens no morfēmas alomorfiem, bet, ja vienīgais alomorfs ir nulle, tad tā ir nulles morfēma. Tātad nulles lekss ir, piem., nulles kopula jeb saitiņa tagadnē un indikatīvā krievu valodā. Savukārt nulles leksēmai vispār nav fonētiskas realizācijas, tātad nulles leksēmu var postulēt tikai tajos gadījumos, kad valodā nav “ne-nulles” leksēmas, kas būtu pilnībā sinonīmiska hipotētiskajai nullei (Mel'čuk 1995, 187). (Krievu valodas materiālā autors runā tikai par nulles leksēmām ar nomena semantiku.)

Latviešu valodā verba nulles realizācija nav obligāta nevienā paradigmas formā (tātad verba nullformu, kas būtu analogas nulles morfiem, nav). Vienīgais izņēmums te varētu būt teikumi ar nenoteiksmi izteicējā (un obligātu nullformu tagadnē), piem.:

(4) *Ko man darīt?* (www.korpuss.lv)

Tie tiks aplūkoti mazliet tālāk šajā rakstā.

Sistēmiskuma aspektā latviešu un arī slāvu valodniecībā tiek runāts par **modeļu nepilnu jeb daļēju realizāciju kādā paradigmas formā** (sk., piem., Kārklīš 1974; Freimane 1985; Valdmanis 1989; Beloshapkova 1999; Lauze 2004; Lokmane 2013). Izvēle starp pilnu un nepilnu realizāciju ir diezgan brīva, tomēr parasti konstatējamās kādas semantiski un stilistiski nosacītas tendences. Piem., daiļliteratūras tekstiem raksturīgi teikumi ar eksistenciālu nozīmi bez formāli realizēta izteicēja *būt*, kas citos funkcionālajos paveidos sastopami retāk vai nemaz:

(5) *Turpat [ir] arī Dīdžejs, skaists un bīstams cilvēks.* (J. Joņevs)

Arī šādos gadījumos nullformas jēdziens nav gluži nevietā, atšķirība tikai tāda, ka nulles zīmes eksistenci pamato nevis attieksmes pret citām teikuma paradigmas formām (valodas sistēmā), bet pret citām tā paša sintaktiskā modeļa realizācijas formām (runā). Teikuma modeļu nepilnās realizācijas formas tomēr vajadzētu šķirt no redukcijas resp. elipses, jo pretējā gadījumā zūd atšķirība starp sintaktiskiem procesiem tekstā un regulāriem pārveidojumiem teikumā.

Sarmīte Lagzdiņa (1997, 27) terminus *reducija* un *nullforma* lietojusi sinonīmiski, bet tas minētā iemesla dēļ nebūtu ieteicams: „Latviešu valodā prasībai pēc obligāta finīta verba teikuma sastāvā ir arī daži izņēmumi – teikumi ar reducētu finīto verbu, kuros redukciju nenosaka konkrētā konteksta vai konsituācijas faktori. Arī šādi teikumi ir potenciāli autonomi, taču .. tie nepārstāv atsevišķu teikuma tipu vai modeli, bet to pašu verbālo modeli kā attiecīgie teikumi ar eksplicītiem komponentiem. Reducētais verbs jeb verba nullforma [pasvītrojums mans – I. L.] teikumā pilda tādas pašas gramatiskās, strukturālās un semantiskās funkcijas kā eksplicīts finītais verbs un tādējādi realizē arī gramatisko predikativitāti.” Piemēros minēta palīgverba *būt* īstenības izteiksmes un atstāstījuma izteiksmes vienkāršās tagadnes formas redukcija (6) un (8), teikumi ar patstāvīga verba īstenības izteiksmes vienkāršās tagadnes formas redukciju (7) un (8), kuros par verba nullformas klātbūtni, tā formu un semantiku liecina paša teikuma sastāvs resp. reducēta verba valences nosacītie teikuma komponenti (Lagzdiņa 1997, 27–28):

- (6) *Pēkšņi kāds [esot] zvanījies pie durvīm.*
- (7) *Viņš tūlīt [dodas, metas, skrien] pa kāpnēm lejā.*
- (8) *Mežmalā [ir, aug] liels ozols.*

Tātad, pēc raksta autores domām, ir pamats runāt par nullformām teikuma modeļu nepilnas realizācijas gadījumos. Tālāk pievērsīsimies dažādiem darbības vārda nullformu tipiem latviešu valodā.

2.1. Palīgverba un saitiņas nullforma

Kā norāda Inta Freimane (1985, 55), „divkopu teikumos iespējams arī teikumpriekšmeta un izteicēja saistījums bez saitiņas – tikai bez saitiņas *būt* (tad runā par *būt* nullformu) un tikai apgalvojuma teikumos, kur paralēli iespējama gan forma ar *būt*, gan bez tā. .. Saitiņas *būt* nullforma rāda ar izteicēja nominālo daļu izteiktā nojēguma klātieni, pastāvēšanu, apgalvo, ka tas ir, eksistē”.

Arī Jānis Valdmanis teikuma paradigmas sakarā runā par teikuma modeļa derivātu ar nozīmīgu saitiņas nullformu tādos teikumos kā (9) un (10) (Valdmanis 1989, 85–86):

- (9) *Diena [ir] saulaina.*
- (10) *[Ir] Pavasaris.*

Palīgnozīmē lietota verba *būt* realizāciju savā promocijas darbā pētījusi Baiba Ivulāne: „Tradicionāli tiek uzskatīts, ka palīgdarbības vārda nullforma iespējama vienīgi īstenības izteiksmes tagadnes 3. personā, taču no konsituācijas var būt izsecināma palīgdarbības vārda nullforma arī citās izteiksmēs, personās un laikos.”

(Ivulāne 2015, 86) Minēti piemēri ar nullformu atstāstījuma izteiksmē un īstenības izteiksmes pagātnē, dažos gadījumos nerealizētā forma nav skaidri nosakāma:

- (11) *Viņš stāstīja, ka pārdabiskās parādības [ir / bija / esot] sākušās jau pirmajā dienā pēc viņu ievākšanās savrupmājā.* (www.korpuss.lv)

Tā kā palīgverbs kopā ar pilnnozīmes verbu veido vienu analītisku morfoloģisku formu, palīgverba nullformas gadījumi nebūtu attiecināmi uz sintaksi. Tomēr, pirmkārt, analītisko formu iekļaušana morfoloģiskajā paradigmā vai sintaktisku konstrukciju kategorijā ir interpretācijas un daļēji arī gramatiskās tradīcijas nosacīta, otrkārt, kā liecina pētījums, palīgverba un saitiņas nullformu īstenošanās nosacījumi ir līdzīgi.

Saitiņas nullformu Baiba Ivulāne (2015, 88) konstatē galvenokārt gadījumos, kad izteikumam ir vispārīga nozīme un nav saistības ar konkrētu laiku:

- (12) *Pēc kaujas visi ø gudri.*
 (13) *Kāda ø ābele, tāds ø ābols.*

Gan palīgdarbības vārda, gan saitiņas nullforma bieži sastopama jautājuma teikumos (14), ekspresīvā runā (15), kā arī teikumos ar noteiktu tipu paplašinātājiem – determinantiem un situantiem (16) (piemēri no Ivulāne 2015, 88):

- (14) *Kāda vairs ø nozīme vecumam?*
 (15) *Cik visi ø jauni un braši!*
 (16) *Viņai ø citas lietas prātā.*

Tātad minētajā pētījumā iezīmēti faktori, no kuriem atkarīga pilna vai daļēja teikuma modeļa realizēšanās.

Jautājums par saitiņas nullformu sistēmiskuma aspektā aktualizējas teikumos ar nenoteiksmi izteicēja funkcijā ar saitiņu vai bez tās (par to sk. Lokmane 2014). Kā jau minēts, saitiņa ir obligāta pagātnē un nākotnē, bet nav iespējama tagadnē:

- (17) *Ko man darīt?*
 Ko man bija darīt?
 Ko man būs darīt?

Tomēr tikai dažos gadījumos iespējams paralēls lietojums visos trīs laikos bez būtiskām pārmaiņām semantikā. Vairumā gadījumu semantisko atšķirību dēļ visas laika formas nav iespējamās:

- (18) *Tev būs no tā mācīties.*
 ?Tev bija no tā mācīties.
 **Tev no tā mācīties.*

Visiem teikumiem raksturīga ireāla modāla nozīme. Modālo nozīmju realizāciju ietekmē izteikuma komunikatīvais tips un polaritāte, kas dažādās laika formās izpaužas atšķirīgi. Piem., pamudinājuma teikumiem bez saitiņas piemīt kategoriskas pavēles nozīme (19), kas nākotnes formām nav raksturīga, bet pagātnes formā šādi teikumi vispār nav konstatēti.

- (19) *Visiem gulēt!* (www.tvnet.lv)

Savukārt negatīvas polaritātes jautājuma teikumi konstatēti tikai bez saitiņas, parasti ar jautājamo vārdu *kāpēc*. Būtībā tie ir nevis nolieguma teikumi, bet gan retoriski jautājuma teikumi, kas īpaši uzsver nepieciešamību:

(20) *Kāpēc **neiepriecināt** ('vajag iepriecināt') kādu ar zivtiņu reizi mēnesī?* (www.copeslietas.lv)

(21) *Kāpēc **nedarīt** ('vajag darīt'), ja var darīt?* (www.diena.lv)

Vērojamas arī stilistiskas atšķirības. Teikumus bez saitiņas varam atzīt par stilistiski neitrāliem, savukārt teikumi ar saitiņu (īpaši nākotnes formā) ir stilistiski paaugstināti:

(22) *Un tā tam **būs būt**.* (www.korpuss.lv)

(23) *Tev **būs godāt** savu atvērtā koda softu.* (www.korpuss.lv)

Rodas jautājums, vai nullformas noteikšanai teikumos ar nenoteiksmi varētu izmantot semantisko kritēriju, proti, to, ka teikumam piemīt saitiņas piešķirtā nozīme. Tomēr saitiņas nozīme ir tik vispārīga, ka būtībā līdzinās nullei. Turklāt teikumiem bez saitiņas nav ne tagadnes, ne indikatīva nozīmes (kā minēts, tie visi ir ireālā modalitātē), tāpēc saitiņas esamību nevar pierādīt arī semantiski.

Visi minētie apsvērumi liek secināt, ka teikumi ar saitiņu un bez tās veido dažādus modeļus. Iespējams, ka ir pamats postulēt pat trīs atsevišķus modeļus atkarībā no saitiņas laika formas, bet te būtu nepieciešams pētījumus turpināt, apkopojot plašāku materiālu.

2.2. Patstāvīga verba *būt* nullforma

Latviešu valodniecībā ir dažādi uzskati par to, kā šķirt *būt* patstāvīgo nozīmi no palīgnozīmes. Proponētas trīs patstāvīgas nozīmes (sk., piem., Freimane 1985, 53; Beitiņa 2009, 119):

1) eksistenciālā nozīme:

(24) *Mūžu mūžos **būs** dziesma* (I. Ziedonis)

2) atrašanās nozīme:

(25) *Es tur **biju** vasarā.* (www.korpuss.lv)

3) piederības nozīme:

(26) *Mums **būs** atlaides.* (www.korpuss.lv)

Ja patstāvīga *būt* finītā forma paliek nerealizēta, veidojas potenciāli verbāli teikumi. Šo terminu latviešu valodniecībā ieviesis Jūlijs Kārklīšs (1974, 49–50): „No pārējiem verbāliem teikumiem šādi vienkārši teikumi atšķiras ar to, ka tajos nav eksplicītas (izteiktas) verba formas izteicēja funkcijā. .. Par potenciāliem verbāliem teikumiem sauktas galvenokārt tādas teksta vienības, kurās ir *būt* (vai tam sinonīma verba) nozīmīga nullforma. Tā tas tādēļ, ka tieši šādas teksta vienības ir noteiktās sistēmas attieksmēs ar atbilstošiem eksplicīti verbāliem teikumiem (neatkarīgi no konsituācijas) un būtībā ir eksplicīti verbālo teikumu īpaši varianti [autora pasvītrojumi].” Arī šie teikumi pastāv galvenokārt sintaktiskajā indikatīvā vienkāršajā tagadnē (Freimane 1985, 52).

Potenciāli verbālos teikumos nav realizēts verbs *būt* visās trijās patstāvīgajās nozīmēs – eksistenciālā (27), atrašanās (28) un piederības (29) nozīmē:

- (27) *Citādi* [ir] *pilnīgs klusums*. (V. Janelšņa)
 (28) *Abpus tām* [ir] *tikai mežs*. (N. Ikstena)
 (29) *Kam* [ir] *prāts, tam* [ir] *bēdas*. (N. Ikstena)

Maigone Beitiņa šādos gadījumos runā nevis par daļēju teikuma modeļa realizāciju, bet gan par eliptisku gramatisko centru ar izlaistu virslocekli, ja bez tā teikums ir informatīvi pietiekams (Beitiņa 2009, 83–84):

- (30) *Vakarā zālē* [būs] *koncerts*.
 (31) *Slinkam nedēļā* [ir] *septiņas svētdienas*.
 (32) *Bagātam visur* [ir] *gods*.

Visbiežāk potenciāli verbāli teikumi ir paplašināti. Tipiski paplašinātāji ir apstāklis ar vietas vai laika nozīmi, kas attiecas uz visu teikumu (situants), kā arī īpašnieka vai izjutēja nosaukums datīvā (determinants), ļoti bieži abi kopā:

- (33) *Man rokās* [ir] *zīmēšanas tāfelīte*. (www.korpuss.lv)

Tāpat nullformas realizāciju nosaka distribūcija. Ja šādu paplašinātāju nav, potenciāli verbāli teikumi visdrīzāk jāatzīst par kontekstuāli saistītiem, jo eksistenciālā nozīme realizējas vienīgi tekstā:

- (34) *Centrālā dzelzceļa stacija. Vestibils*. (L. Gundars)

Turklāt tādā gadījumā potenciāli verbāli teikumi robežojas arī ar nosaucējvienībām (plašāk sk. Lokmane 2005):

- (35) *Balta zīda naktskreklis! Auskaru kolekcija! Un tas viss priekš trīs dienu konferences!* (G. Repše)

3. Sintaktiskās redukcijas un nullformu attieksmes

Latviešu valodas gramatikā nullformas jēdziens lietots arī tādos gadījumos, kad vārdformas formālās realizācijas trūkums ir konsituatīvi nosacīts. Kā minēts iepriekš, uz šiem pašiem gadījumiem attiecināts arī redukcijas jēdziens – sintaktiskā redukcija ir „viena vai vairāku strukturāli nozīmīgu komponentu izlaidums teikumā. Redukcija parasti notiek konteksta, runas situācijas vai konsituācijas ietekmē” (Skujiņa 2007, 322).

Piem., Linda Lauze (2004, 78–80), analizējot sarunvalodas materiālu, konstatē predikāta nullformu gadījumos, kad trūkstošās leksēmas nozīme izsecināma saziņas situācijā:

- (36) – *Dace, tu otrreiz* [ienāc kafējnīcā]?
 (37) – *Es uzreiz* [samaksāšu].
 (38) – *Vēl vienu* [konfekti iedod].

Linda Lauze (2004, 79) norāda: „Semantiskā ziņā darbības vārda nozīmi atklāj konteksts un/vai ekstralingvistiski faktori, gramatiskā ziņā par verba esamību

nulles pozīcijā liecina labās un kreisās valences nosacītie izteikuma struktūras komponenti.”

Tomēr latviešu sintaksē redukcija tradicionāli tiek uzskatīta par kontekstuālu parādību, turpretim nullformas realizācijā konteksts nav būtisks. Zīmīgi, ka konteksts ļauj reducēt dažādas semantikas verbu un reducēts izteikums saprotams vienīgi kontekstā, savukārt nulles formā iespējamas tikai verba *būt* formas, bet to trūkums teikuma semantiku nemaina – tas joprojām ir kontekstuāli neatkarīga, semantiski pietiekama saziņas vienība.

Sintaktisko nullformu, tāpat arī redukcijas sakarā tiek aplūkoti izteikumi, kas veido pārejas joslu starp konsituatīvi saistītiem un konsituatīvi nesaistītiem izteikumiem. Tie ir saprotami bez konteksta, jo uz formāli nerealizēto komponentu semantiku norāda realizētie komponenti, parasti ar adverbiālu nozīmi (par šādiem izteikumiem sarunvalodā sk. arī Lauze 2004, 118–119):

(39) *Grāmatas grib [doties] uz mājām!* (www.draugiem.lv)

Nerealizēto komponentu nozīmes šādos izteikumos patiešām ir tipiskas un samērā vispārīgas:

1) kustības nozīme:

(40) „*Bet nu mudīgi [kāpiet, leciet ...] laukā! Mēs jau esam nobraukuši labu gabalu garām.*” (A. Eglītis)

2) došanas vai ņemšanas nozīme:

(41) „*Glāzi [dod, dodiet ...] šurp!*” (A. Eglītis)

3) runāšanas nozīme, jo īpaši tiešās runas piebildēs:

(42) „*vēl diktāk [teica, sacīja ...] māte.*” (G. Repše)

(43) „*tā nīgrāk tēvs.*” (G. Repše)

4) ļoti vispārīga darīšanas nozīme:

(44) *Bille gribēja zināt, ko tad [dara ...] Bānītis?* (V. Belševica)

Daudzi reducēti izteikumi ir tik tipiski, ka zināšanas par situāciju gandrīz nav nepieciešamas, gluži otrādi – tie paši ietver norādi uz situāciju, kurā šāds izteikums mēdz lietot. Tas liek domāt, ka šādus izteikumus varētu uzskatīt par teikumu nepilnas realizācijas formām. Tomēr šī raksta autore proponējusi tos uzskatīt par konsituatīviem saistījumiem vairāku iemeslu dēļ (sk. arī Lokmane 2005).

Pirmkārt, šajos izteikumos reducētā komponenta semantika ir tik vispārīga, ka konkrēta leksēma (un bieži arī konkrēta gramatiskā forma) nav nosakāma un nereti ietver pat dažādām leksiski semantiskām grupām raksturīgos semantiskos elementus:

(45) *Bibliotēkā vēl vienmēr strādāja tas pats bālais un izstīdzējušais jauneklis. – Kādu grāmatu [dot, vajag .. ?] jums? – viņš laipni prasīja.* (G. Janovskis)

(46) *Ko tad Ciemalda [teica, darīja .. ?]?* (A. Eglītis)

Tāpēc daudzu izteikumu pareizai saprašanai tomēr nepieciešamas arī zināšanas par saziņas situāciju:

(47) *Es jau tikai labu* [daru, domāju, runāju .. ?]. (www.twitter.com)

(48) *Eh ... nu, ko tur* [runāt, uztraukties, darīt .. ?]! (www.tvnet.lv)

Arī Daniels Veiss (*Daniel Weiss* 1995, 206–207), komentēdams Igora Meļčuka uzskatus par sintaktisko nulli, pamanījis līdzīgus gadījumus un uzsvēris, ka ne vienmēr ir izlaistas konkrētas leksēmas, drīzāk abstrakti sēmu kompleksi, proti, kaut kas ar lielu nenoteiktības pakāpi, piem., ‘darboties’. Šādi teikumi mēdz būt ne tikai leksiski, bet arī gramatiski neskaidri, jo ne vienmēr var rekonstruēt verba veidu un aspektu. Tādējādi termins *elipse* (resp., redukcija) nav pietiekams, lai aptvertu visus predikāta izlaidumus. Ir kaut kas pa vidu starp nulles leksēmu (kam nav konkrētas sinonīmiskas leksēmas) un elipsi (kas parasti ir konkrēta leksēma).

Otrkārt, daudzos gadījumos saprotamību nodrošina ne tik daudz pārējie teikuma locekļi, cik tradicionalitāte. Runātājam zināms šo runas formulu tradicionālais lietojums un implicītais saturs. Kā norādījis Jūlijs Kārklīšs (1974, 71), „lai gan teorētiski situāciju skaits ir bezgalīgs, tomēr tipisku situāciju daudzums ir vairāk vai mazāk ierobežots. Katras valodas tradīcijas ietekmē veidojas situatīvi nosacītu teksta vienību tipi ar tiem raksturīgu struktūru”.

Treškārt, šādos izteikumos nereti notikušas semantiskas pārvirzes, piem., izteikumi ar *ko nu par* ... ietver vispārīgu runāšanas nojēgumu, bet tiem ir noteikts slēptais saturs, proti, ‘nav vērts par to runāt’:

(49) *Klausoties sarunu, es nodomāju – ak, ko nu par valsts ministru. Vēl nesen kāds kungs – atcerēsimies – pretendēja uz Valsts prezidenta posteni, ar grūtībām latviešu valodā izrunādams dažus vārdus.* (Z. Skujiņš)

(50) *Nabadzīgie jūrmalnieki neprasīja maksas ne par lielo kambari, ne pienu, ne jaunajiem kartupeļiem. – Ko nu kungs, ko nu par samaksu...* (M. Vētra)

Tātad attiecināt nullformas jēdzienu uz šāda tipa situatīvi saistītiem izteikumiem nebūtu lietderīgi.

Secinājumi

Aplūkotais materiāls ļauj secināt, ka sintaktisko nullformu identificēšanā un to nošķiršanā no sintaktiskās redukcijas parasti tiek izmantoti šādi kritēriji:

- 1) nulles zīmes obligātums vai neobligātums,
- 2) nulles zīmes semantika (darbības vārds *būt* vai kas cits),
- 3) izteikuma kontekstuālā atkarība,
- 4) sintaktiskās paradigmas robežas.

Varam konstatēt trīs dažādas sintaktisko nullformu izpratnes:

1. Nullforma kā **obligāts** formālās realizācijas trūkums vienā no **paradigmas** formām. Ja pieņemam šādu izpratni, tad latviešu valodā finītā verba nullformu nav (varētu vienīgi runāt par nomena nullformām gramatiskā subjekta jeb teikuma priekšmeta pozīcijā, piem., *Ø Puteņo*, bet tas būtu atsevišķa pētījuma

temats). Tomēr jāatceras, ka ne vienmēr ir iespējams noteikt sintaktiskās paradigmas robežas, tāpēc nullformas postulēšana ir problemātiska.

2. Nullforma kā teikuma modeļa nepilna jeb **daļēja realizācija**, kas nav obligāta; tā vērojama konsituatīvi nesaistītos jeb autonomos teikumos, un to nosaka dažādi semantiski, stilistiski un apkaimes faktori. Šajā izpratnē pozitīvi tas, ka ir pārbaudes paņēmieni – iespēja paralēli lietot teikumu ar realizētu finīto formu jeb teikuma pilnās realizācijas formu. Latviešu valodā iespējama patstāvīgā vai palīgozīmē lietota finītā darbības vārda *būt* nullforma.
3. **Redukcija** (kontekstuāla un situatīva) kā teksta process jeb tekstveides paņēmieni.

Raksta autore pievienojas uzskatam, ka par sintaktiskajām nullformām latviešu valodā būtu saucamas tikai otrās grupas parādības, bet redukcija ir atšķirīgs process, kas attiecas uz teksta, nevis teikuma sintaksi.

Apzīmējumi

∅ – nulles zīme

Avoti

1. Belševica, Vizma. 2004. *Bille*. Rīga: Atēna.
2. Eglītis, Anšlavs. 1992. *Homo novus*. Rīga: Zinātne.
3. Gundars, Lauris. 1994. *Pēdas stikla kalnā*. Rīga: Karogs.
4. Ikstena, Nora. 2004. *Dzīves stāsti*. Rīga: Atēna.
5. Janelšņa, Veronika. 2001. *Vēstule*. Rīga: Zinātne.
6. Janovskis, Gunars. 1991. *Sōla. Pār Trentu kāpj migla*. Rīga: Liesma.
7. Joņevs, Jānis. 2013. *Jelgava 1994*. Rīga: Mansards.
8. *Līdzsvarots mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus*. www.korpus.lv
9. Repše, Gundega. 1994. *Šolaiku bestiārijs*. Rīga: Daugava.
10. Skujiņš, Zigmunds. 1996. *Jātnieks uz lodes*. Rīga: Preses nams.
11. Vētra, Mariss. 1991. *Mans baltais nams*. Rīga: Teātra anekdotes.
12. www.celotajs.lv
13. www.copeslietas.lv
14. www.diena.lv
15. www.draugiem.lv
16. www.tvnet.lv
17. www.twitter.com

Literatūra

1. Ahmanova, Olga. 2005. *Slovar lingvisticheskih terminov*. Moskva: URSS.
2. Beitiņa, Maigone. 2009. *Mūsdienu latviešu literārās valodas sintakse*. Liepāja: Liepājas Universitāte.
3. Beloshapkova, Vera (red.). 1999. *Sovremennyy russkij yazyk*. Moskva: Azbukovnik.
4. Crystal, David. 1999. *The Penguin Dictionary of Language*. Penguin Books.
5. Freimane, Inta. 1985. *Vienkāršs teikums un tā paplašināšana*. Rīga: LVU.

6. Ivulāne, Baiba. 2015. *Palīdzinozīmē lietotu darbības vārdu sistēma latviešu valodā*. Promocijas darbs. Rīga: Latvijas Universitāte.
7. Kalnača, Andra. 2013. Darbības vārds (verbs). *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.) Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 456–564.
8. Kārklīšs, Jūlijs. 1974. *Praktikums mūsdienu latviešu literārās valodas sintaksē*. I. Rīga: LVU.
9. Lagzdīņa, Sarmīte. 1997. Vienkāršs teikums un tā robežas. *Baltu filoloģija*. VII. Rīga: Latvijas Universitāte, 21–34.
10. Lauze, Linda. 2004. *Ikdienas saziņa: vienkāršs teikums latviešu sarunvalodā*. Liepāja: LPA.
11. Lokmane, Ilze. 2005. *Konsituatīvo saistījumu tipi mūsdienu latviešu valodā*. Promocijas darbs. Rīga: Latvijas Universitāte.
12. Lokmane, Ilze. 2013. Vienkārša teikuma formālā (strukturālā) organizācija. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 710–766.
13. Lokmane, Ilze. 2014. Verbāls sastata izteicējs latviešu valodā. *Valoda: nozīme un forma. 4. Kategoriju robežas gramatikā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 111–118.
14. Matthews, Peter. 1997. *Concise Dictionary of Linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
15. Mel'čuk, Igor. 1995. Syntactic, or lexical, zero. *The Russian Language in the Meaning-Text Perspective*. Moskau–Wien, 169–205.
16. Skujiņa, Valentīna (red.). 2007. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
17. Testelec, Jakov. 2001. *Vvedenie v obshhij sintaksis*. Moskva: Rossiskij gosudarstvennyj humanitarnyj universitet.
18. Trask, Robert Lawrence. 2005. *Key Concepts in Language and Linguistics*. London and New York: Routledge.
19. Valdmanis, Jānis. 1989. Teikums. *Latviešu valodas sintakse*. Ceplītis, Laimdots, Rozenbergs, Jānis, Valdmanis, Jānis. Rīga: Zvaigzne, 13–107.
20. Weiss, Daniel. 1995. Remarks on Chapter 7. *The Russian Language in the Meaning-Text Perspective*. Mel'čuk, Igor. Moskau–Wien, 206–211.

Summary

The article provides an analysis of different interpretations of zero signs in linguistics, particularly the zero forms in morphology and syntax. Particular attention is devoted to zero finite verb forms, which help to set the boundaries of syntactic paradigm and therefore differentiate between full and partial realizations of the same syntactic pattern on the one hand, and different patterns on the other.

In Latvian, zero forms of finite auxiliary verbs, copulas, as well as lexical verb *būt* 'to be' are possible. However, the author argues that none of these are obligatory. This interpretation differs from the one generally accepted in Slavonic linguistics, whereas in Russian zero form of copula in present tense is obligatory. The concept of syntactic zero accepted in this article does not fully correspond to the concept of zero morpheme either.

It has been shown that zero forms should be postulated only in contextually independent utterances, whereas ellipsis refers to syntactic processes in discourse.